

Ildiko Erdei

*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
ildierdei@gmail.com*

Stepeni tuge: ekonomska devastacija i društveni zaborav*

Apstrakt: U proleće 2008. godine, nakon što je Hajneken od Efesa kupio većinski udeo u "Pančevačkoj pivari" i postao njen vlasnik, ova korporacija je ugasila proizvodnju u pančevačkoj fabrici, otpustila sve preostale radnike sem nekoliko menadžera i, ubrzo zatim, obustavila proizvodnju jedinog preostalog brenda "Pančevačke pive", koji je nosio ime osnivača pive iz sredine 19. veka – Vajfert. Tako je nakon više od 150 godina proizvodnje piva u Vajfertovoj pivari, i više od 280 godina od kako je pivo počelo da se pravi i toči u Pančevu, ovaj grad ostao bez značajnog industrijskog kapaciteta i bez jednog od ključnih kulturnih i identitetskih simbola. Ono što izaziva pozornost istraživača je ogroman jaz koji se uočava između decenijskih nastojanja da se pivara i kultura konzumiranja piva tradicionalizuju i iskoriste u reprezentaciji grada kao industrijskog središta, kao multikulturalne sredine s urbanim senzibilitetom i značajnim habsburškim nasleđem, i potpunog muka koji je pratio zatvaranje pive i koji još uvek, četiri godine nakon zatvaranja fabrike, vlada. U radu istražujem kako se mogu protumačiti duboko, neugodno ćutanje i tišina koji obavijaju ovaj događaj, odsustvo ma kakve javne rasprave, ali i nepostojanje bilo kakvog artikulisanog neoficijelnog diskursa o ovom gubitku. Polazeći od pretpostavke da je svaki način govorenja istovremeno i način negovorenja, ispitujem kakva je socijalna dinamika suprotnog procesa u konkretnom društveno-ekonomsko-političko-kulturnom kontekstu. Drugim rečima, koja je uloga društvenog ne-sećanja i šta možemo pročitati iz ovog negovorenja, potiskivanja, namernog zaborava?

Ključne reči: ekonomska devastacija, društveni zaborav, pančevačka pivara

Očajnički potez čoveka koji je, pošto ga nisu primili na razgovor u opštini, iz torbe izvadio pušku, nervozno se kretao po platou ispred zgrade opštine

* Rad je saopšten na međunarodnoj konferenciji "Kultura, identitet, politika - znanstveni skup u čast Dunji Rihtman-Auguštin", Zagreb, 25-27.10.2012; objavljen je apstrakt u knjizi apstrakata (dvojezično, srpski i engleski); Izdavač: Institut za etnologiju i folkloristiku, glavni urednik: Tvrtko Zebec; ISBN: 987-953-6020-81-2; str. 30-31. Tekst je rezultat rada na projektu "Transformacija kulturnih identiteta u savremenoj Srbiji i Evropska unija" (MNTR 177018), koji u celosti finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

u Pančevu i pokazivao nameru da svoj put do razgovora prokrči, ako treba, i silom, predstavljao je poslednji, tragični čin dugog procesa umiranja pančevačke pivare i agonije njenih nekadašnjih zaposlenih, od kojih je jedan bio i pomenuti muškarac. Tog junskog dana 2013. godine i on se upisao u dugi, beznađem definisan niz radnika koji su pribegli najdrastičnijim postupcima kako bi skrenuli pažnju na bezizlaznu situaciju u kojoj se svet rada našao u naletu liberalnog kapitalizma.¹ Neosetljivošću koju je pokazala šira i uža javnost, smeštajući ovaj događaj prvenstveno u okvire medicinskih i ljudskopravaških diskursa, opet je propuštena prilika da se o slučaju (najpre) privatizacije, a zatim i potpunog zatvaranja pivare u Pančevu, kao industrijskog objekta i snažnog kulturnog simbola, javno progovori. Ponovo je na videlo izašla paralizovanost lokalne zajednice, koja od trenutka kada je pivara nakon skoro 280 godina istorije prestala sa radom, nije smogla snage da o tom gubitku išta javno progovori, kao da se nalazi pod hipnotičkim dejstvom neoliberalne magije. Još jedan sloj ćutanja sa kojim smo se suočili tog junskog prepodneva mogao bi da posluži kao valjan argument za dijagnozu: društvena amnezija, i kao dobar povod da se nanovo razmisli o mogućim uzrocima i posledicama ovog očiglednog potiskivanja.

Pančevo je grad koji se nalazi na 14 km od Beograda², tesno je sa njim povezano kroz masovne dnevne migracije stanovništva u oba pravca, a opet tvrdoglavo insistira na odvojenosti od glavnog grada i urbanoj identitetskoj posebnosti koja se očituje u neobičnom amalgamu vojvođanstva, austrougarskog civilnog nasleđa s jedne strane i nacionalne (srpske) samosvojnosti i borbenosti u vreme austrijske vladavine, s druge strane, što mu je i donelo ime "srpska Sparta". Na mestu današnjeg grada zabeleženo je postojanje naselja pod raznim imenima (Bansif, Panuka, Panocea), ali je ono trpelo značajne gubitke

¹ Tanja Petrović navodi tekst Marte Gregorčič, koja je pobrojala mnoge slične primere: "Štrajkovi glađu postali su dominantna forma ove borbe. Pošto su im oduzeta sva druga sredstva za borbu za osiguravanje bazične egzistencije, radnici posežu za egzistencijalnim sredstvima i odlučuju se za radikalne telesne intervencije: bespomoćna majka radnica se zapalila u prisustvu svoje dece, a radnik iz Novog Pazara odsekao je i pojeo svoj prst (Gregorčič 2010). Marta Gregorčič piše i o drugim sličnim slučajevima: "180 radnika privatizovane građevinske firme Prvi maj iz Lapova koji osam meseci nisu dobili platu, odlučilo je da 10. juna 2009. godine izvede kolektivno samoubistvo. Legli su na kolosek na lokalnoj železničkoj stanici na pruzi Beograd–Niš, koju su oni sami gradili pre mnogo godina. Pridružilo im se i 250 otpuštenih radnika. Podržalo ih je više od 250 radnika preduzeća Elektro iz Rače koji su u tom trenutku već 15 dana štrajkovali glađu" (Ibid.)." (Gregorčič 2010, navedeno prema: Petrović 2013, 97-98).

² Prema rezultatima poslednjeg popisa, Pančevačka opština danas ima 123.414 stanovnika, od čega nešto više od polovine, 76.000 živi u samom gradu, a ostali u okolnim naseljenim mestima.

tokom austrijsko-turskih ratova u 16, 17. i 18. veku, te su i materijalni ostaci i podaci o urbanom životu oskudni. Marija Terezija je tokom prve polovine 18. veka sprovodila planske kolonizacije nemačkog, srpskog, mađarskog, rumunskog, slovačkog, hrvatskog stanovništva, kako bi demografski revitalizovala i ekonomski pokrenula ratovima opustošeni i razrušeni prostor Temišvarskog Banata (up. Ilić 1984). Iako su počeci organizovanijeg ekonomskog i društvenog života vezani za ceo 18. vek, tek njegovim krajem, 1794. godine, ukazom austrijskog cara Josifa II mesto dobija status slobodnog vojnog komuniteta i zvanično postaje grad sa mogućnošću udruživanja i organizovanja zanatlija u esnafe, što stvara osnovu za stabilniji ekonomski život i rast (up. Heš 1985). Koncentracija vojne, civilne i finansijske moći u gradu, tokom njegove dvovekovne istorije kao gradskog središta, pogodovala je razvoju društvenog života i bogatom kulturnom i umetničkom stvaralaštvu, i odnegovala specifičan oblik egoizma, osećaj parnjačke veličine u odnosu na prestonicu, koji se danas može prepoznati u dosetkama (nimalo originalnim, ali ipak znakovitim) da je "Beograd periferija Pančeva". Centralno mesto koje Pančevo ima za sve one koji su iz njega potekli i u njemu živeli, dodatno je poetizovao pesnik Miroslav Mika Antić, u nadahnutim stihovima: "Dunav se uliva u Tamiš, iz svih mora i svih okeana, Pančevo to je kad se vratiš u samoga sebe jednog dana".³ Grad je u ovim stihovima, koji su, inače, kasnije i uglazbljeni i postali temom jednog kratkog dokumentarnog filma⁴, predstavljen kao metafora doma kome se vraćamo kroz unutrašnja putovanja. Snaga poetske slike kao da poništava dejstvo poznatih prirodnih zakona i geografskih činjenica, po kojima se Tamiš kod Pančeva uliva u Dunav, a ovaj u Crno more, i filmično nam dočarava viziju sveta koji se kreće unazad, ka sopstvenim počecima i izvorima, ka "starijom gnezdu".⁵

³ Integralni tekst glasi: "Ljudi su isti kao i lađe/ podignu kotve i otplove./ali svako mora jednom da nađe/ ponovo svoje stare snove./ Ljudi su isti kao i ptice/ lete do sunca i do zvezda/ ali svako mora jednom da sleti/ ponovo natrag do starog gnezda./ Dunav se uliva u Tamiš,/ iz svih mora iz svih okeana,Pančevo, to je kad se vratiš,/ u samoga sebe jednog dana./ Ljudi su isti kao i reke/ ušća im negde na kraju sveta/ ali svaka reka uvek se seća/ večito svoga starog pocetka." <http://www.mikinidani.org/index.php/lirika/35-dunav-se-uliva-u-tamis> (pristupljeno 9.10.2013.).

⁴ "Dunav se uliva u Tamiš", Filmske novosti (1975), scenario: Miroslav Antić, režija: Miodrag Zdravković.

⁵ Poetski je Antićeva vizija srodna pesmi "Return to Innocence" (1994), grupe Enigma, u čijem je oficijelnom video spotu upotrebljena tehnika obrtanja smerom događaja, kako bi se postiglo "vraćanje sebi, vraćanje dobu nevinosti" ("return to yourself, return to innocence"), <http://www.youtube.com/watch?v=soIVFch-G3E> (pristupljeno 9.10.2013.). Postoji, međutim, i alternativno tumačenje značenja poetske slike obrnutog sveta - Dunava koji se uliva u Tamiš. Radiša Stanišić, urednik filmske arhive u Kulturnom centru Pančeva, u svom istraživanju rada Panfilma zabeležio je svedočenje

Industrijski identitet Pančeva

U 19. i 20. veku Pančevo je razvijeno u značajan industrijski centar. Pored solare, svilare, žitnog magacina i pivare, koji se spominju u 18. veku, tokom devetnaestog veka na privrednu mapu grada upisuju se fabrika likera (1827) i fabrika ulja (1830), zatim prvi parni mlin (1844), pa još jedna tvornica likera (1880).⁶ U periodu između dva svetska rata oblikovan je visoki industrijski profil grada, koji je posle rata dodatno razvijen. U međuratnom periodu otvorene su, između ostalih, fabrika sijalica (1931), fabrika stakla (1932), industrija nameštaja Antonov (1934), fabrika skroba i fabrika aviona "Utva" (1937), predionica (1938).⁷ U posletarnom periodu počele su sa radom krznara (1953), fabrika obuće (1955), i oformljen je naftno-hemijski prerađivački kompleks koji čine tri fabrike: azotara (1962), rafinerija (1968) i petrohemija (1977).⁸ Većina zvaničnih, istoriografskih i publicističkih narativa o istoriji i socijalnom profilu grada stavljali su u prvi plan ekonomsku snagu i raznovrsnost privrednih delatnosti, koje su proizvodile dinamičan socijalni i kulturni život, od devetnaestog veka do danas (up. Luka Ilić 1995 (1885), Nikola Milutinović 1922, Feliks Mileker 1994 (1925), Mihovil Tomandl 2003). I najnovija zvanična monografija Pančeva ponavlja ovu temu:

"Priča o gradu, naravno, nije potpuna ako se ne pomenu brojna preduzeća, od kojih je najstarije Pivara. Gradu sa jakim privredom bile su potrebne štedionice, koje su kasnije prerasle u banke, dobre saobraćajne veze sa susednim gradovima i regionima, vizionari i snažne ličnosti, poput Đorđa Vajferta, koji je, kao dobrotvor, deo imućstva podelio sa sugrađanima. Pančevo je danas centar naftne, hemijske i petrohemijske industrije sa privrednim potencijalom i društvenim proizvodom većim od Crne Gore".⁹

Pored solare i žitnog magacina, pivara je predstavljala jedan od prvih industrijskih objekata, čija genealogija seže u 18. vek. Po nekim izvorima i interpretacijama, postojala je od "davne 1722. godine", čak i pre nego što je Pančevo

Borislava Milanovića, filmskog radnika, o tome kako je Miroslav Antić predložio da se film koji bi snimali o Pančevu nazove "Dunav se uliva u Tamiš", pošto taj naslov odlično izražava "lalošku" karakternu osobinu da se svemu suprotstavljaju, da idu uz dlaku, da su "kontraši" (Radiša Stanišić, usmena komunikacija). Ova bi epizoda bila dobar prilog antropološkim raspravama o **mentalitetu**, temi koju je Dunja Rihtman-Auguštin nanovo otvorila tokom devedesetih (Rihtman-Auguštin 2000, 167-192), i koju su u kontekstu kritičkog preispitivanja postavile njene koleginice i kolege, na naučnom skupu "Koliko mentaliteta? Između znanstvenog koncepta i kulturnog konstrukta", u Institutu za etnologiju i folkloristiku.

⁶ <http://www.arhivpancevo.org.rs/ist03.htm> (pristupljeno 9.10.2013.).

⁷ <http://www.arhivpancevo.org.rs/ist04.htm> (pristupljeno 9.10.2013.).

⁸ <http://www.arhivpancevo.org.rs/ist04.htm> (pristupljeno 9.10.2013.).

⁹ http://www.pancevo.rs/O_Pancevu-14-1 (pristupljeno 9.10.2013.).

administrativno dobilo status grada 1794. godine, a ovo mu je kasnije donosilo laskav epitet mesta u kome se nalazi "najstarija pivara na Balkanu". Ova mala istorijska mistifikacija zasnovana je na činjenici da, po istorijskim izvorima, proizvodnja piva u gradu seže na sam početak XVIII veka, tačnije u 1722. godinu, ali to nije neposredno povezano sa zgradom pivare kakvu danas poznajemo, i koja je pod imenom Vajfertove pivare krasila gravire i razglednice Pančeva.¹⁰ Najslavnije doba ova fabrika je doživela u periodu od druge polovine 19. veka do Drugog svetskog rata, kada je bila u vlasništvu porodice Vajfert koji su značajno unapredili proizvodnju, uveli najmodernije nemačke tehnologije tog vremena u obe svoje pivare, pančevačkoj i beogradskoj, i proširili prodaju daleko izvan Pančeva i okoline. Georgije Milošević, lokalni hroničar, o tome piše: "Po prelasku u ruke Vajfertovih počinje zlatno doba pančevačke pivare. Vajfertovo pivo se pije u Beču, Budimu, Pešti, Požunu i Beogradu, ali i na srpsko-turskom ratištu. Povodom oslobađanja Skoplja 1912. godine Đorđe Vajfert, nekadašnji konjanik, poslao je srpskoj vojsci vagon piva."¹¹ Iz tog vremena ostao je i slogan: "Ko najbolje pivo bira, Vajfertovo konzumira", a vrlo je verovatno da se i rašireni gradski narativ o Beograđanima koji dolaze u Pančevo "da popiju pivo i pojedju perece u Vajfertovoj pivari" može povezati s ovim vremenom najveće slave i ugleda grada. U zgradi stare pivare objedinjene su dve važne kulturne tradicije koje su godinama, možda sa rubova kulturne orbite ali ipak primetno, oblikovali kulturni identitet Pančeva i samopoimanje njegovih žitelja. Ona je baštinila respektabilnu tradiciju više od dva ipo veka proizvodnje piva u gradu, a široki značenjski kompleks koji je proizvodnju i konzumiranje piva u Pančevu povezivao s odlikama "urbanosti" i "građanstva" je tokom celog 20. veka imao veliku identitet-sku vrednost.¹² Veza piva, pivare i urbanosti zadržana je do današnjih dana.¹³

¹⁰ Ovaj podatak se odnosi na izdavanje dozvole za proizvodnju piva, koja je te godine izdata Abrahamu Kepišu (Koršoš, Trifu, 1972). Kepiš je imao pivaru na mestu današnje Vajfertove pivare, sagrađene tek sredinom 19. veka, ali na kojoj je, iz nepoznatih razloga, stajala godina 1722. Tako je nadalje popularno tumačeno da je Vajfertova pivara sagrađena 1722., te da je u pitanju "najstarija pivara na Balkanu". Naravno da je ova krivotvorena istorijska činjenica kasnije neproblematično prihvaćena od svih koji su mogli njome da manipulišu kako bi se što lepše "predstavili drugima" – od generacija gradskih predstavnika do starog i novog rukovodstva pivare – i postala deo gradske mitologije prerusene u istoriju.

¹¹ Georgije Milošević, "Nekrolog staroj pivari", Pančevac 4420, 22.9.2011. http://pancevac-online.rs/index.php?module=article&issue_id=364&id=54290&comment=true (pristupljeno 9.10.2013.).

¹² Konzumiranje piva je dvojako funkcionisalo kao marker "različitosti". S jedne strane je granica povlačena prema seoskom stanovništvu i ruralnim obrascima izbora pića i načina pijenja (seljaci su uglavnom pili ono što su i proizvodili: rakiju i vino, dok je pivo u Srbiji bilo industrijsko piće, vezano za gradove, radničku kulturu, masovnu zabavu i, uglavnom, strane proizvođače). S druge strane, urbane legende o tome

Kao jedan od najstarijih industrijskih objekata u gradu, pivara je bila "svedok epohe" i predmet svojinskih transformacija. Najpre je između dva rata transformisana u akcionarsko društvo u kome su deoničari bili članovi porodice Vajfert, da bi nakon II svetskog rata bila nacionalizovana i pretvorena u društveno preduzeće (up. Koršoš, Trifu 1972). Ova fabrika važila je za jedno od naprednijih preduzeća u proizvodnji piva u Jugoslaviji sve do kasnih osamdesetih godina 20. veka, kada je profit počeo da opada, usled nedostatka investicija i nemogućnosti prilagođavanja novim makroekonomskim pravilima koja su zahtevala razvijeniji marketing i tehnike prodaje. Na neki način, ona je podelila sudbinu skoro celokupne industrijske scene Pančeva, koja je tokom devedesetih zamrla, a posle 2000. godine konačno je umrtvljena neuspešnim privatizacijama. Industrijski profil Pančeva danas je drastično neizbalansiran, a industrijski pejzaž prošaran je brojnim devastiranim poljima. Jedna po jedna od fabrika nekada razvijene pančevačke industrije su tokom devedesetih prestale da rade, a zatim su, u post-miloševićevskom vremenu ekonomske liberalizacije, uglavnom neuspešno privatizovane, zapuštene, napuštene i konačno prepuštene nagrizaćućem radu vremena.¹⁴ Najproduktivniju industrijsku zonu

kako su ljudi "iz Srbije" dolazili u Pančevo lađama, "da pojedu perecu i popiju kriglu piva u Vajfertovoj pivari, dok se odmaraju od kupovine i razgledanja izloga, punih evropske robe iz Beča i Pešte", svedoče nam o postojanju pseudo-imperijalnog osećanja "austrijskosti", koji se ispoljavao prema ljudima koji su dolazili s druge strane Dunava, i bili deo Otomanske imperije. Ovaj osećaj bitnosti i više vrednosti se ispoljavao prema ljudima koji su dolazili s druge strane Dunava, čak i kada je prema njima istovremeno ispoljavano i nacionalno saosećanje (up. Erdei 2012, 124-125).

¹³ Igranje na kartu urbanosti i lokalnog ponosa bilo je zastupljeno i u prvoj kampanji za obnovljeno "Weifert" pivo, nakon što je 2005. godine Efes otkupio pivaru od malih akcionara. Momenat "nastarije pivare na Balkanu" obilato je korišćen, u svim vidovima marketinga, kao i "tradicija pravljenja piva", "tradicionalni recept", "tradicionalni ukus" napitka i sl. Proizvod je ipak nacionalizovan, kroz glavni slogan koji je glasilo "Weifert, pravo srpsko ime za dobro pivo!".

¹⁴ Od ukupno 96 preduzeća, ne računajući javna preduzeća i zemljoradničke zadruge sa sedištem na teritoriji opštine, privatizovna su 33 preduzeća, u postupku privatizacije nalaze se 34, dok je 21 preduzeće i dalje van privatizacionih tokova. Efekti privatizacije su, prema rečima Miroljuba Nedeljkovića, sekretara za privredu i privatno preduzetništvo, "veoma loši a o tome svedoči i podatak da je od 22 privatizovana preduzeća kod dva raskinut ugovor, jedno je otišlo u stečaj, a u toku je postupak raskida ugovora sa još dva preduzeća". Samo nekoliko privatizovanih preduzeća beleži manje pozitivne pomake u poslovanju. Nedeljković ističe da su privatizacioni prihodi opštine vrlo mali. U periodu od 2003. do kraja marta ove godine u budžet opštine je uplaćeno svega 26.283.726 dinara ("Vreme", 25.5.2006.). U međuvremenu je raskinuto još nekoliko privatizacionih ugovora, među kojima su najbitiniji oni o privatizaciji ugostiteljskog preduzeća "Sloboda" kome su pripadala oba gradska hotela i veliki broj kafana i drugih ugostiteljskih objekata, i lokalnog lista "Pančevac", najtiražnije lokalne novine u Srbiji.

u gradu čine fabrike naftno-petrohemijskog kompleksa, u aktuelnom ili budućem vlasništvu ruske kompanije "Gasprom-njeft", koje aktivno isporučuju tone zagađujućih materija u vazduh, vodu i zemlju, ali su, poput nekadašnjih feudalnih vladara, nedodirljivi. Grad se danas doima kao da je podgrađe ove apokaliptičke tehnološke citadele.

Etnologija i korporativni mit

U ovakvom kontekstu, pre sedam godina, opet sam se našla na domaćem terenu, u komšiluku, u Pančevačkoj pivari, gde sam došla sa namerom da istražujem kulturalne aspekte privatizacije ove fabrike koju je dve godine pre toga, 2003. privatizovao turski "Efes".¹⁵ Iako je bila reč o poznatoj lokaciji, u kojoj su zaposleni u najvećem broju bili ljudi iz lokalne sredine koji su govorili poznatim i razumljivim jezikom, "domaći teren" je u međuvremenu, u uslovima posvemašnje povezanosti koju je posredovala globalna ekonomija, od bliskog lokaliteta transformisan u lokaciju pregovaranja sa kategorijama "bliskog" i "udaljenog", "domaćeg" i "stranog", "globalnog" i "lokalnog", "istraživača" i "istraživanih". I sama sam morala da prođem kroz proces sličnog preispitivanja. U nekima od prethodnih istraživanja, koja su bila usmerena na kulturnu istoriju grada bilo je lakše uspostavljati i održavati distanciranje od sredine u kojoj živim i sa kojom sam se bila saživela do mere da sam mnoge stvari uzimala zdravo-za-gotovo. Sada je trebalo žonglirati između nekoliko

¹⁵ Otkad profesionalno znam za sebe, ja sam ono što je Dunja Rihtman Auguštin zvala *etnolog domaćeg terena*. Od svog diplomskog rada, prvog zvaničnog samostalnog konferencijskog teksta, preko mnogih kasnijih priloga, uključujući i ovaj, teren mi je u najvećem broju slučajeva bio u neposrednom komšiluku. Nekoliko godina taj je komšiluk obuhvatao Plato ispred Filozofskog fakulteta, sam fakultet i centralne beogradske ulice, ali je ipak moj najdugovečniji teren mesto u kome živim – Pančevo. U nekim slučajevima izbor terenske lokacije je bio moj, kao kada sam istraživala simboliku gradskih prostora u 19. i 20. veku, pa i u slučaju privatizacije pančevačke pivare, koja je predstavljala tek drugi izbor, pošto su u pivari u Čelarevu, koju je netom privatizovao Karlsberg, vešto uspeli da me obeshrabre, uporno ignorišući sve moje pokušaje da se predstavim i dobijem dozvolu za istraživanje u kompaniji/fabricsi. Ali, u nekim prilikama, kao što je ova o kojoj trenutno pišem, *teren u komšiluku* se nametao sam, uporno me "kuckao po ramenu", pa, iako je reč o ne-događanju, odsustvu akcije i tišini, njihova je koncentracija dobila takvu gustinu i specifičnu težinu, neopipljivu materijalnost, da je više nisam mogla ignorisati (up. Dunja Rihtman-Auguštin 2001, 190-192). Neka se ova poduža biografska nota ne shvati kao podražavanje pomodnom diskursu (jer je to odavno demode), niti kao mana, kako je to u jednom autokomentaru primetila D. Rihtman-Auguštin (2000, 37), već kao omaž njoj, njenom načinu pisanja i sposobnosti da, u istraživačkom smislu, "uhvati trenutak".

uloga i različitih iskustava koja su one obuhvatale, a koje su od mene tražile protivurečne stvari – da uspostavim distancu tamo gde bi ona mogla biti dovedena u pitanje, kao što bi mogao biti slučaj s eventualnim samorazumevanjem lokalnog socijalnog i kulturnog konteksta, a da izgradim razumevanje tamo gde bi moje socijalno iskustvo i pozicija mogli predstavljati potencijalnu prepreku istraživanju, jer sam se kao žena, istraživačica i osoba sa (relativno) sigurnim poslom u državnoj instituciji, našla u svetu fabričkog rada u transformaciji, u privatnoj formi sa nesigurnom perspektivom, u kome su većinu činili radnici nezadovoljni svojim položajem i uplašeni od budućnosti, kasnije će se videti i sa dobrim razlogom.

Korporacijski prostori, narativi i prakse predstavljali su izazov konvencionalnom terenskom iskustvu, u kome je uobičajeno da se uvažava snaga jedinstvene lokacije i njen određujući značaj za istraživačku situaciju i samopoimanje ispitanika. Problematičnost uvreženih opozicija o "tamo" i "ovde", "na terenu" i "kod kuće", koju je istraživanje transformacije "preduzeća" u "kompaniju" pokrenulo, nije se odnosilo samo na zamagljeni karakter samog mesta, već i na epistemološke konsekvence ovakvih kretanja. Ako su pokretljivost i nestalnost temeljne karakteristike savremenog doba, a savremene tehnologije nam omogućavaju da stalno budemo povezani, onda se zamagljuju i granice između "ovde" i "tamo", pa i između stare antropologije, koja je sledila model "paradigmatičnog puta u paradigmatično Drugo" i novijih "nativnih" ili "antropologija domaćeg terena". Postaje moguće istovremeno biti i "ovde" i "tamo", a teren je mesto u koje se ne ulazi, niti se iz njega odlazi, samo se menjaju oblici prisustva i vrste veza koje se uspostavljaju. Zahvaljujući sve manjim i praktičnijim elektronskim spravama dobijamo "teren za poneti", u koji se možemo uključivati i isključivati fleksibilno, onako kako nam vreme i mogućnosti dozvoljavaju, redefinišući, kako su to Gupta i Ferguson još tokom devedesetih sugerisali, antropološki teren kao pažljivo i samosvesno razmatranje sopstvenih lokacija kroz koje "gradimo epistemološke i političke veze sa drugim lokacijama" (Gupta and Ferguson 1997, 5). U "Efes-Weifertu" je od samog početka bilo jasno da se "teren" proteže daleko šire, obuhvatajući različite lokacije proizvodnje, distribucije i potrošnje, na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i transnacionalnom nivou, ali i dublje u prošlost, budući da je Tradicija proizvodnje piva, utemeljena u lokalnoj istoriji, predstavljala jedan od ključnih "sastojaka" obnovljenog brenda (up. Erdei 2011, Erdei 2012). Jesmo li, onda, "kod kuće" kada istražujemo translokalne, transnacionalne, transkulturalne prakse globalnog biznisa, koje se danas materijalizuju u mnogim lokalnim sredinama i lokalnim kontekstima? Koliko smo "kod kuće" kada ispituje rad i strukturu međunarodnog biznisa, oličenog u stranoj kompaniji koja radi u lokalnoj sredini? I gde smo, uopšte, danas to "kod kuće", kada, kako to formuliše Džejms Kliford, "sve više i više ljudi stižu 'kući' uz pomoć sistema masovnog transporta, automobila, aviona", a "egzotično postaje blisko na čudan, pomalo neugodan način (...) Starija topografija i iskustvo

putovanja su nestali. Više ne možete biti sigurni u to da ćete, napuštajući kuću, pronaći nešto radikalno novo, nove prostore i novo vreme. Različitost možete susresti u bliskom susedstvu, a bliskost vam se može prikazati na kraju nekog dalekog puta" (Clifford 1988).

Suočila sam se i sa pitanjima o statusu i značaju lokalnog znanja (široko shvaćenog kao eksplicitno i implicitno znanje lokalne kulture, ali i kao specifične naučne tradicije, profesionalno mišljenje i istraživanje) u situaciji kada se ono upušta u istraživanje i analizu korporacijskih narativa, koji se predstavljaju kao hegemonijski narativ o napretku i uspehu, što prihvata ne samo korporacija o kojoj je reč već najveći deo društva u kome se istraživanje odvija. Neoliberalni diskurs koji danas uokviruje glavne tokove ekonomskih kretanja u svetu (pa i privatizaciju pivare u Pančevu), piše i Dejvid Harvi, u toj meri je naturalizovan, i u toj meri prožima načine mišljenja i političko-ekonomske prakse, da je uspeo da se "proda" kao zdravorazumsko razmišljanje, kao neupitni, zdravo-za-gotovo uzeti način na koji živimo i na koji razumemo i objašnjavamo svet (Harvey 2007, 23). No, novija istraživanja organizacije rada i upravljanja, koja preduzimaju antropolozi i istraživači kulturalnih studija (Paul Du Gay *et al.* 1997), ukazuju na to da korporacijski narativi nisu ništa drugo do, antropološkim rečima formulisano, korporacijski mitovi, koji prikrivaju redistribuciju moći između novog upravljačkog sloja (menadžeri) i radnika, na štetu ovih drugih, i nejednaku raspodelu ekonomske dobiti u korist prvih i, naročito, vlasnika kapitala. Neke od strategija korporativne mitologizacije jesu predstavljanje ekonomskih subjekata (u ovom slučaju) postsocijalizma kao nedoraslih/nesposobnih/nezainteresovanih za artikulaciju političkih poruka ili za učešće u transformaciji ekonomskog poretka (up. Petrović 2012, Buden 2011), ali i predstavljanje tog novog poretka kao "prirodnog" i "nužnog", kao transformacije koja vraća pređašnju "normalnost" i koja je, samim tim, "osuđena na uspeh".

Priznajem da sam na početku istraživanja i sama bila "mistifikovana" ovim korporacijskim narativom koji je bio izgrađen na temi o "normalizaciji" svih aspekata poslovanja, od proizvodnje, preko distribucije do marketinga i prodaje. Agresivno prisustvo obnovljenih brendova – poput "Vajferta" – u medijima, reklamne kampanje koje su plenile javnost i o kojima se mnogo govorilo, stabilizacija "Efes-Weiferta" na novom tržištu piva, oblikovanom nakon privatizacije glavnih pivara, sve me je to ponelo da u prvom izveštaju na projektu, u okviru koga je vršeno istraživanje, ovu privatizaciju opišem kao "uspešnu", jednu od retkih u to vreme u Srbiji. Primetila sam, ipak, da postoji razlika u interpretacijama i u zadovoljstvu onim što je donela vlasnička promena između zaposlenih koji su bili na različitim pozicijama, posebno između sloja srednjih i viših menadžera i radnika u proizvodnji.¹⁶

¹⁶ Mnogo detaljnije o socio-kulturnim aspektima privatizacije Pančevačke pivare videti u: I. Erdei, Efes-Vajfert: privatizacija kao socio-kulturna transformacija, u I. Erdei,

Na početku je izgledalo da je privatizacija lokalne pivare, koju sam istraživala, predstavljala kontrast razočaranju i skeptičnosti koji su pratili ostale privatizacije. Međutim, sa današnje tačke gledišta, privatizacija Pančevačke pivare donela je samo početno i privremeno osećanje uspeha i napretka. Ispostavilo se da su strahovi radnika, onih koji su još bili zaposleni, ali i onih koji su sa mnom razgovarali kao "tehnološki viškovi", opravdani i da sudbina njihove firme nije bila svetla. Nekoliko godina nakon što je Efes privatizovao i transformisao "Pančevačku pivaru" u kapitalističku kompaniju po svom formatu, ceo svoj posao je prodao Hajnekenu, koji je ubrzo nakon kupovine ugasio pančevačku pivaru, otpustio većinu radnika, a jedan manji deo, uglavnom menadžerskog sloja, zaposlio u preostalim "operacijama". Proizvodnja jedinog preostalog i najznačajnijeg proizvoda pančevačke pivare, nazvanog po slavnom vlasniku – Vajfert piva – premeštena je u Zaječar, čime je poništena snaga *genius loci* na kome počiva pivska magija, a vrednost napitka svedena je na tehnološke pretpostavke njegove proizvodnje. U međuvremenu su u požaru stradale najpre zgrada istorijske Vajfertove pivare (2004), a zatim i nova zgrada u kojoj je požar izbio prilikom demontaže postrojenja, 2010. godine. Tako je nakon više od 150 godina proizvodnje piva u Vajfertovoj pivari, i više od 280 godina od kako je pivo počelo da se pravi i toči u Pančevu, ovaj grad ostao bez značajnog industrijskog kapaciteta i bez jednog od ključnih kulturnih i identitetskih simbola.

Ovo "korporacijsko ubistvo s predumišljajem" – opravdano mitologemama o racionalizaciji, maksimalnom korišćenju kapaciteta, uz povećanje udela na tržištu – zapečatilo je proizvodnju piva u Pančevu, pošto je kompanija postavila uslov da se fabrički kompleks može prodati svakome, osim nekome ko bi nastavio da proizvodi pivo. Korporacijski narativ o zaposlenima kao "resursu" i tradiciji proizvodnje kao neprocenjivom simboličkom kapitalu, razbio se pod teretom dokaza da su radnici tretirani kao "balast" i da su domaći brendovi najpre marginalizovani, a zatim i izbrisani u korist ključnih robnih marki "Hajnekena".

Ekonomaska transformacija i društveni zaborav

Ali, ako ovakav sled događaja sa korporativne strane ne iznenađuje, muk u lokalnoj zajednici koji je pratio zatvaranje pivare i njenu konačnu, simboličku smrt, kada je prestala proizvodnja brenda "Weifert", neočekivan je. Jer, nije samo "Efes" bio onaj koji je baštiniio rezervoar značenja povezanih sa pivarom, za stvaranje dodate vrednosti. Činila je to i lokalna zajednica, u svim periodima istorije, u zvaničnom i institucionalnom predstavljanju ali i kroz mno-

Čekajući Ikeu: potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega, Srpski genealoški centar i Filozofski fakultetu Beogradu, Beograd, 2012, 109-168 i I. Erdei, What's in a Beer? Cultures That Interact in a Brewery Privatization, *EAP* 6 (1), Beograd, 2011, 57-85.

ge vidove individualnih umetničkih reprezentacija, od memoara, putopisa i lepe književnosti, preko slikarstva, primenjene umetnosti, razglednica i plakata na kojima se identitet grada nerazmršivo povezivao sa siluetom pivare u urbanoj panorami Pančeva, do urbanih legendi i mitova o pivari, pivu i pijenju, koji su cementirali njenu ulogu u društvenoj, kulturnoj i političkoj istoriji grada. U svojevrsnom rekvijemu pivari, objavljenom u lokalnom listu "Pančevac" nakon što je pivara zatvorena, Georgije Milošević sažima jednu opštu sliku, koja se oblikovala kao stereotip, i koju su u svojim priložima prenosili književnici, umetnici i publicisti:

"Brojni Beograđani dolazili su lađom u restoran i pivnicu stare pivare u Pančevu na poneku kriglu piva, pogačice i perece, ili pak da provedu prijatno veče uz muziku na uvce i banatske specijalitete. O tome pišu i Aleksandar Deroko i Zuko Džumhur, gosti pančevačke pivare. A naš, pančevački pesnik Zoran Dušković u svojoj kolumni je zapisao: 'Nekada su bele lađe iz Beograda dolazile u Pančevo. Gospoje i gospođice beogradske išle su u kupovinu po čuvenim pančevačkim trgovinama. Muški su išli na 'ladno Vajfertovo pivo i slane perece', a u drugoj kolumni o još starijem dobu: 'A nekada davno dolazilo se u Pančevo na provod. Parobrod 'Neptun' dovezio je Beograđane u Pančevo na čuveno Vajfertovo pivo i slane perece. Na balove s muzikom. Na koncerte. Na vašar sa veseljem. Na maskenbalove. Majalose. Pudarine.'¹⁷

Pored ranije pomenutih značenja koja su stvarana u okviru kulture proizvodnje i konzumiranja piva, gde se ovo piće povezivalo s urbanošću, austrijskim "šmekom" i "prečanskom (vojvođanskom) kulturom", u međuratnoj Jugoslaviji je Vajfertovo pivo reprezentovalo modernost i, sasvim neočekivano, neku vrste ženske emancipacije i šika, koji vidimo u reklamama za pivo na kojoj elegantna žena ("dama") pije pivo i puši cigaretu ("na muštiklu"), pod sloganom "Pivo ladi, dušu sladi". U doba socijalizma, pivara je, zajedno sa ostalim fabrikama, bila simbol socijalističke transformacije i modernizacije, što je bilo opredmećeno i u novom i tehnološki naprednijem fabričkom kompleksu, između ostalog iz centra grada.

Imajući u vidu višedecenijska nastojanja da se pivara i kultura konzumiranja piva tradicionalizuju i iskoriste u reprezentaciji grada kao industrijskog središta, kao moderne, napredne, multikulturalne sredine sa urbanim senzibilitetom i značajnim habsburškim nasleđem, potpuni muk koji je pratio zatvaranje pivare, i koji još uvek vlada, deluje u najmanju ruku začuđujuće. Kako bismo mogli protumačiti duboko, neugodno ćutanje i tišinu koji obavijaju ovaj događaj, odsustvo ma kakve javne rasprave, ali i nepostojanje bilo kakvog artikulisanog neoficijelnog diskursa o ovom gubitku? Da li je reč o namernom

¹⁷ Georgije Milošević, "Nekrolog staroj pivari", Pančevac 4420, 22. 9. 2011., http://pancevac-online.rs/index.php?module=article&issue_id=364&id=54290&comment=true (pristupljeno 9. 10. 2013.).

zaboravu ili o spontanom, do sada nereflektovanom zaboravu, koji otuda i nije prepoznat kao takav? Govori li nam išta, i šta, ova neugodna tišina?

Jedini trag o fizičkom umiranju i socijalnoj smrti "najstarije pivare na Balkanu", kako je nekada ponosno nazivana pančevačka fabrika, u dva navrata je ostavljen u lokalnim novinama "Pančevac" (koje su i same doživele sličnu sudbinu: bile su izvor lokalnog ponosa, kao prve srpske novine na Balkanu, koje su u kontinuitetu izlazile više od 150 godina, i takođe su prošle kroz sramnu, konačno poništenu privatizaciju). Oba teksta su, inače, objavljena na poslednjim stranama, u rubrici lokalne hronike, gde je tema zatvaranja pivare i propadanja njene zgrade kao istorijskog spomenika ramifikovana kao događaj iz prošlosti, izvan moći delovanja sadašnjih aktera, i kao takav, prepušten, kako se danas voli reći, "sudu vremena". Jedan tekst je svojevrsni rekvijem za pančevačku pivaru, objavljen godinu dana nakon zatvaranja fabrike, i u njemu se rekapitulira slavna istorija pivare, njenih najpoznatijih vlasnika, njenog mesta u ekonomskoj i kulturnoj istoriji Pančeva.¹⁸ Tekst predstavlja mešavinu istorijskih činjenica, literarno nadahnutih pasaža u kojima se veliča kulturni život grada i uloga pivare u njemu i sentimentalnog žala za prošlim vremenima, koji pred kraj dobija elemente patosa kada autor poziva čitaoce lokalnih novina i građane Pančeva da popiju poslednji gutljaj piva "za dušu" stare pivare i velikih pančevačkih pivara, onako kako je to uobičajeno činiti na sahranama, posle ukopa.

"A kada vetar počne da fijuče kroz puste ruševine stare pivare, čuju se neki glasovi. Da li to duša stare pivare plače i jauče? Oplakuje svoju zlu sudbinu? Popijmo po čašu nekog drugog piva: praškog, apatinskog, jagodinskog... jer pančevačkog više nema. Popijmo za dušu stare pivare. Sećajmo se starih dobrih dana, sjaja Vajfertove pivare, lepih i nezaboravnih trenutaka provedenih u njoj. Popijmo po kriglu ili čašu piva za pokoj duše Abrahima Kepiša, prvog pivovara u pančevačkoj varoši, i njegovih naslednika na polju pivarstva, koji su stvarali imidž pančevačkog piva. Popijmo jednu kriglu ili čašu i namenimo je za pokoj duše najsjajnijeg među nama – Đorđa Vajferta, pivara, industrijalca, mecena, ratnika, velikog dobrotvora, kolekcionara, guvernera, slobodnog zidara..."¹⁹

Drugi, znatno kraći napis, stoji kao prateći tekst foto-eseja, u kojem se u tri slike predstavlja hronika propadanja stare, istorijske zgrade pivare. Naslovljen sa "Posle 290 godina", tekst počinje rečima: "Okružena placevima na kojima su se nekada nalazile Kaćurina štamparija i 'Štuka' i drugim zapuštenim objektima, Vajfertova pivara ovih dana može da posluži kao spomenik srama..."²⁰ U članku naslovljenom kao "Nemar i kazna", autorka se svesno

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

²⁰ Dragana Mladenović, "I to je Pančevo", Pančevac 4446, 22. 3. 2012. http://www.pancevac-online.rs/index.php?module=article&issue_id=408&id=59033&comment=true (pristupljeno 9. 10. 2013.).

poigrava sa naslovom klasičnog romana Dostojevskog, otkrivajući nam svoje viđenje propadanja zgrade pivare kao vid zločina prema gradskom prostoru i životu. Ona svoju priču formatira u ključu kulturnog nasleđa, i prekoreva sve one koji su bili odgovorni za njegovo održavanje i zaštitu:

"Požar u Vajfertovoj pivari izbio je 6. aprila 2005. godine. Tada nije goreo samo spomenik kulture (a to je postao 1948. godine), ni objekat sa statusom dobra od velikog značaja (od 1991), toga dana goreli su i najstariji industrijski spomenik u gradu i najstarija pivara na Balkanu. Dim koji je tog četvrtka, 6. aprila, kuljao iz starog zdanja mirisao je na nemar prema istorijskom, kulturnom i industrijskom nasleđu. Za to niko nije odgovarao."²¹

Ali te slike izgleda nisu bile dovoljno snažne da pokrenu emocije ljudi i da ih pretoče u neku vrstu društvene akcije, nisu aktivirale, kao što se to desilo na nekim drugim mestima, kako kaže Tanja Petrović, pozivajući se na Elizabet Blekvor, "uznemiravajući potencijal nostalgije, koji emaniraju fotografije industrijskih ruševina u SAD" (Petrović 2012). Niko još nije pozvao na skup na kome ćemo se "15 minuta stideti" na ruševinama pančevačke pivare, niti je neko, u gradu u kome se svake dve godine odvija bijenale umetnosti, napravio performans, niti su zaštitari i muzealci pozvali na ritualno ispijanje piva kao obeležje kontinuiteta jedne kulturne prakse; nijedan od lokalnih kafića i kafana nije pokrenuo lokalnu proizvodnju piva, odavno rasprostranjenu u pabovima centralne i zapadne Evrope. Čak ni novouspostavljeni gradski karneval, koji je postao najpromovisanija i najposećenija javna manifestacija u gradu, nije ni na koji način tematizovao ovu gradsku tradiciju. Drugim rečima, u protekle dve godine nije zabeležen nijedan oblik javne aktivnosti koji bi vodio ustanovljavanju društvenog sećanja na Pančevačku pivaru kao kulturni ili industrijski spomenik. Štaviše, različiti akteri u lokalnoj zajednici uključili su se u proizvodnju tišine o ovom događaju i, šire uzev, o ekonomskim perspektivama grada i svako na svoj način doprineli da se u odnosu na gubitak uspostavi neki od oblika društvenog zaboravljanja, o kojima govori Pol Konerton (2009).

Zbog čega je tako? Psiholozi i psihoanalitičari, pa i oni antropolozi i filozofi koji su inspirisani njihovim tumačenjima, rekli bi da je, baš kao kod pojedinaca, i u slučaju društava potrebno vreme i da je na putu do prihvatanja gubitka potrebno proći kroz različite stepene intenziteta tuge i valere bola koji, između ostalog, uključuju i negiranje i depresivnu pasivnost.²² Možda ćutanje

²¹ Isto.

²² Ovde posebno imam na umu poznati i uticajni model Elizabet Kubler Ros, psihijatrica i pionirke u oblasti proučavanja prihvatanja smrti i gubitka, koja identifikuje više faza u suočavanju sa gubitkom: šok, poricanje, bes, pregovaranje, depresiju, prihvatanje. Ovaj model nastao je na temelju razgovora autorke sa umirućim osobama, kao njeno nastojanje da omogući razumevanje iskustava kroz koji te osobe prolaze, i predstavljen je

proizlazi iz nesposobnosti da se premosti jaz koji postoji iz očiglednog bogatstva reprezentacija sopstvene industrijske prošlosti i deindustrijalizovane sadašnjosti, o čemu pišu i Linkon i Ruso analizirajući sećanje na zatvaranje čeličane u Youngstown-u (SAD) 1977. godine (High 2005, 189). No, na raspolaganju su nam i druge mogućnosti tumačenja. U dijalogu koji je posredstvom mosta Radija slobodna Evropa vodio sa Rastkom Močnikom, Boris Buden postavlja pitanje: "Zašto društvo ne osjeća bol prouzrokovanu socijalnim rezovima i privatizacijama?" i odmah na njega odgovara: "Ne osjeća je zato što ono uopće i ne postoji, jer se, evo, već dvadeset godina siječe i rastrže društvo koje je postojalo, tako da ono u ovom trenutku ne može osjećati ni bol. To bi bilo kao kada biste čovjeku odsjekli ruku, a on bi rekao: 'Ne, to ne boli mene, to boli ruku'. U toj opštoj fragmentaciji ne postoji nešto što se kondenzira u ono što se nekad nazivalo socijalna patnja, koja bi onda pobuđivala socijalnu empatiju i solidarnost i tjerala na socijalnu i političku akciju" (Buden i Močnik 2012). Društvo, dakle, ne oseća bol, tvrdi Buden, zato što društva i nema.

Ali, ako bismo ovaj Budenov argument ublažili i rekli da društvo nije nestalo, ali se značajno transformisalo u pravcu, kako kažu Zigmunt Bauman i Antoni Giddens, radikalne individualizacije, ako je ono postalo "društvo pojedinaca" (Giddens 1988) koji u post-tradicionalnom kontekstu izgubljenu sigurnost i potrebu za uspostavljanjem kontinuiteta pronalaze u ambijentu mnogobrojnih i raznovrsnih potrošačkih praksi (Bauman 2003), onda otvaramo novi prostor za tumačenje kulturnog zaborava. Pol Konerton u svojim novijim radovima (2008, 2009) ukazuje na sistemski karakter zaboravljanja i povezuje ga sa funkcionisanjem modernog društva i kapitalističke proizvodnje. Moderno kapitalističko društvo je, tvrdi Konerton, predodređeno da zaboravlja, proces društvene amnezije je u njega ugrađen. U knjizi "How Modernity Forgets" on obrazlaže vezu između struktura modernog života i društvenog zaboravljanja, pa kaže kako ovom stanju kulturne amnezije pogoduju tri crte savremenog gradskog okruženja: veličina i oblik gradskog okruženja, ubrzanje gradskog života i namerna devastacija građenog okruženja koja se ponavlja (Konerton 2009, 99). Konertonova argumentacija za ove tvrdnje je veoma široka, i obuhvata veliki broj primera, kako istorijskih, tako i savremenih, ali se tri karakteristike koje je uočio mogu pronaći i u pančevačkom slučaju. Najpre, i ovde je na delu restrukturiranje urbanog prostora karakteristično za nagli rast potrošnje, koji SAD poznaju od druge polovine 20. veka, pražnjenje istorijskog centra i "umiranje" glavne ulice kao ekonomskog i socijalnog središta, i izmeštanje potrošačkih i socijalnih funkcija na periferije gradova. Od devedesetih nadalje, periferni prostori potrošnje u gradu dobijaju na značaju, najpre nevoljno, kroz buvljake na kojima se prodavala jeftina stara i švercovana

u knjizi "On Death and Dying" (1969). <http://www.ekrfoundation.org/five-stages-of-grief/> (pristupljeno 12.10.2103.).

nova roba u vreme sankcija i opšte nemaštine, a zatim s entuzijazmom, što je slučaj sa skorašnjim otvaranjem tržnog centra "po američkom modelu", sa parkingom u sredini i brojnim komercijalnim funkcijama oko njega, koji je već postao novi centar grada i središte mnogih zbivanja. Napuštanje gradskog centra, sa njegovim zgusnutim slojevima značenja materijalizovanim u prostoru, pogoduje, kaže Konerton, procesima društvenog zaboravljanja, pošto sa napredovanjem gradske rasutosti opada naša mogućnost da mentalno, fizički i simbolički obujmimo gradski prostor, da ga doživimo kao celinu sa određenim istaknutim crtama (rubovi, granice, karakteristične siluete, centralni objekti ili prostori, ključne građevine i njihov raspored) koji olakšavaju i podstiču memoriju u urbanom prostoru (Connerton 2009, 108).

Druga crta odnosi se na ubrzanje gradskog života. Konerton početke ovog procesa pronalazi u 19. veku kada, po njegovom mišljenju, počinje vladavina metafore kretanja i pokretljivosti, koja će pronaći svoj puni materijalni izraz krajem tog i početkom narednog veka, kroz stavljanje u pogon "mašina mobilnosti – vozova, parnih brodova, bicikala, liftova, automobila, aviona – koji su trajno promenili odnos između pogleda i ljudskog kretanja" (Connerton 2009, 109). Naročito su automobili uticali na promenu urbane topografije, oduzimajući ulici njen tradicionalni i istorijski potencijal mesta za okupljanje (isto). Putevi i autostrade premrežile su, podelile, ispresecale nekadašnje gusto i integrisano tkivo urbanog prostora, a do novih, perifernih delova grada u kojima su smeštane nove komercijalne aktivnosti dolazilo se kolima, što je grad od *iskustva* pretvaralo u *prizor*, i destabilizovalo sistem poznatih prostornih referenci koje su usmeravale procese društvenog pamćenja (isto, 116). Ubrzani ritmovi povezani su i sa drugim aspektima društva, a to je naročito vidljivo u funkcionisanju neoliberalnog ekonomskog režima u poslednjih četvrt veka, koji je doneo izrazitu kratkovečnost kako objekata, tako i društvenih i kulturnih formi, ali i pažnje i mišljenja:

"Sa stanovišta kulturne memorije, ne radi se jednostavno o brojnosti, obilju potrošačkih objekata, važnija je dužina njihovog životnog veka. Društvene norme koje regulišu trajnost objekata nameću strukturiranje vremena, metabolizam koji se odvija u sve bržim ciklusima. Kao što je rekao Bodrijar, mi danas živimo u vremenu objekata, živimo po njihovim ritmovima, u skladu sa njihovim ciklusima. Danas smo mi oni koji posmatraju rađanje i smrt objekata, dok su u svim prethodnim civilizacijama objekti i spomenici bili oni koji su nadživljavali generacije. U poređenju sa prethodnom istorijom, očekivani životni vek ljudi i očekivani životni vek stvari su danas u obrnutom odnosu. Ubrzani metabolizam objekata proizvodi nestajanje sećanja" (Connerton 2009, 122).

Novo društvo, institucije i pojedinci u njemu uhvaćeni su u zamku sve kraćih ciklusa proizvodnje, potrošnje i sopstvene reprodukcije, bilo da su opčinjeni svojom novootkrivenom potrošačkom moći, ili su paralizovani sopstvenom nemoći unutar struktura potrošnje. U njemu vlada, kako to formuliše

Tomas Hilan Eriksen (2003), režim "tiranije trenutka", a zahtev efikasnosti se iz korporativnih prostora i menadžerskog diskursa prelio u ostatak života. Konerton prenosi reči Aleksandra Kluga o "napadu koji izvodi sadašnjost na ostale vremenske planove" (Konerton 2008, 67), potiskujući prošlost i budućnost, destabilizujući identitete kroz narušavanje osećaja kontinuteta koji se onda, kako navodi Bauman, nastoji re-kreirati kroz kupovinu i posedovanje predmeta. Kako sam Konerton (2008) kaže u tekstu o sedam modaliteta društvenog zaboravljanja, savremeno potrošačko društvo ne bi moglo da postoji bez sposobnosti zaboravljanja, koja je ugrađena u kratkoročnost objekata potrošnje. Zaboravljanje je, zapravo, od suštinske važnosti za konstituisanje post-modernih potrošačkih subjekata, pošto od toga zavisi sposobnost odvezivanja od starih i vezivanje za uvek nove stvari, odnosno odvratanje pažnje od promenljivih objekata potrošnje i usredsređivanje na to da se potrošačke želje i žudnje održe stalno živim i neutaživim.

U takvoj dinamici, verovatno je da potrošači, u oduševljenju novim i drugačijim, nisu ni primetili nestajanje i lagano umiranje "Vajferta", a zajedno sa njim i dela industrijske prošlosti Pančeva. Ovome na ruku je u Pančevu svakako išlo i prisustvo trećeg faktora koji Konerton povezuje sa urbanom amnezijom – uništavanje gradskih prostora koji materijalizuju memoriju i omogućavaju rad društvenog pamćenja. Požari, najpre onaj u kojem je 2004. godine gotovo nepovratno uništen deo istorijske zgrade Vajfertove pivare, a zatim i 2010. godine, kada je gorela zgrada nove pivare, već zatvorene i napuštene, primeri su takvih događaja.²³ Gradska mesta, prostori koji otelotvoruju industrijsku prošlost grada, transformišu se kroz rad neoliberalnih procesa kreativne destrukcije (up. Harvey 2007) u prostore potrošnje. Tržni centar "Aviv", koji je postao potrošačka meka ljudima iz grada i okoline, rasprostire se na zemljištu na kome je, do pre samo jednu deceniju, poslovala jedna od tekstilnih fabrika nekadašnje pančevačke industrijske zone. Verovatno je malo kome od onih koji provode vreme kupujući i zabavljajući se u ovoj erzac alternativni centru grada, poznata ova činjenica. Možda je samo pitanje trenutka kada će se slična stvar desiti i sa zgradom stare pivare, koja je već ispražnjena od značenja, napuštena, požarom konačno opustošena, čime je širom otvoren put daljem radu društvenog zaborava.

²³ Požari u preduzećima koja treba da budu privatizovana ili prodana dobili su takve razmere da u javnosti postoji sumnja da su mnogi od njih namerno podmetnuti kako bi se imovina devastirala i preduzeće otkupilo po što manjoj ceni, ili da bi se u nekim drugim okolnostima omogućile mahinacije u poslovanju. Videti, na primer, tekst "'Putnik' izgoreo uoči aukcije", www.politika.rs/rubrike/hronika/t5119 (pristupljeno 13. 10. 2013.).

Literatura

- Bauman, Zygmunt. 2001. Consuming Life. *Journal of Consumer Culture*: 9-29.
- Buden, Boris i Rastko Močnik. 2012. *Kako je nacionalizam progutao socijalnu državu* (razgovor u okviru mosta RSE), www.slobodnaevropa.mobi/a/2465945.
- Clifford, James. 1988. "The Pure Products Go Crazy". *The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography, Literature and Art*. Harvard University Press (internet dokument). Afilreis/88/clifford (24.4.2006.).
- Connerton, Paul. 2008. Seven types of forgetting. *Memory Studies* 1 (1).
- Connerton, Paul. 2009. *How Modernity Forgets*. Cambridge University Press.
- du Gay, Paul et al. 1997. *Production of Cultures, Cultures of Production*. Sage.
- Erdei, Ildiko. 2011. What's in a Beer: Cultures that Interact in Brewery Privatization. *EAP* 6 (1): 57-85.
- Erdei, Ildiko. 2012. *Čekajući Ikeu: potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*. Beograd: Srpski genealoški centar i Filozofski fakultet u Beogradu.
- Eriksen, Tomas Hilan. 2003. *Tiranija trenutka: brzo i sporo vreme u informacionom društvu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Gidens, Entoni. 1988. "Sopstvo i društvo u razdoblju postmodernosti". U Ivana Spasić (prir.), *Interpretativna sociologija* (prevele Ivana Spasić, Milica Pajević, Ivana Milenković, Aleksandra Kostić), 193-206. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Gupta, Akhil and James Ferguson. 1997. *Antropological locations: Boundaries and Grounds of a Field Science*. University of California Press.
- Harvey, David. 2007. Neoliberalism as Creative Destruction. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 610: 22-44.
- High, Steven. 2005. Capital and Community Reconsidered: The Politics and Meaning of Deindustrialization (review essay). *Labour/Le Travail* 55: 187-96.
- Ilić, Luka. 1995. (1885). *Istorijska skica carsko-kraljevskog vojnog komuniteta Pančova* (prevod izdanja iz 1885. godine Veronika Nikolić). Pančevo: Istorijski arhiv Pančevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture Pančevo, Den satelit – Knjižara "Prota Vasa".
- Koršoš, Marija i Oktavijan Trifu. 1972. *Pivara u Pančevu*. Pančevo: PIK "Tamiš" Pančevo.
- Mileker, Feliks (Srećko). 1994. (1925). *Istorija grada Pančeva* (reprint originalnog izdanja iz 1925. godine). Pančevo: Istorijski arhiv u Pančevu, Knjižara "Prota Vasa", "Dečje novine" Gornji Milanovac.
- Milutinović, dr Nikola. 1922. *Kroz naše varoši: Pančevo*. Beograd: Izdanje dr Nikole Milutinovića.
- Petrović, Tanja. 2012. *Misliti Jugoslaviju u današnjoj Evropi*. www.pescanik.net/2012/06/misliti-jugoslaviju-u-danasnjoj-evropi.
- Petrović, Tanja. 2013. Museums and Workers: Negotiating Industrial Heritage in the Former Yugoslavia. *Narodna umjetnost* 50/1: 96-120.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 2000. *Ulice moga grada*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 2001. *Etnologija i etnomit*. Zagreb: Naklada Publica.
- Tomandl, Mihovil. 2003. *Istorija Pančeva*. Istorijski arhiv iz Pančeva.

Izvori

- <http://www.arhivpancevo.org.rs>
<http://www.ekrfoundation.org/five-stages-of-grief/>
 Gregorčič, Marta. 2010. "Kako bodo delavci iz podjetja Prvi maj praznovali praznik delavstva", Dnevnik, 30. April.
<http://www.mikinidani.org/index.php/lirika/35-dunav-se-uliva-u-tamis>
 Milošević, Georgije. 2011. "Nekrolog staroj pivari", Pančevac, 22. septembar http://pancevac-online.rs/index.php?module=article&issue_id=364&id=542-90&comment=true
 Mladenović, Dragana. 2012. "I to je Pančevo", Pančevac, 22. mart http://www.pancevac-online.rs/index.php?module=article&issue_id=408&id=59033&comment=true
http://www.pancevo.rs/O_Pancevu-14-1
 Stojanović, Olivera, Aleksandar Kirčanski, Velizar Sekulić. 2006. "Grad u senci velegrada", Vreme, 25. maj <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=454081>
<http://www.youtube.com/watch?v=soIVFch-G3E>

Ildiko Erdei

Department of Ethnology and Anthropology
 Faculty of Philosophy University of Belgrade

Stages of grief: economic devastation and social oblivion

In the spring of 2008, after Heineken bought the major stake in "Pančevačka pivara" (Pančevo brewery) from Efes, and thus became its owner, the corporation shut down production in the Pančevo factory, fired all remaining workers save for a few managers, and soon after halted production of the only remaining brand of "Pančevačka pivara" which was named after the brewery's mid-nineteenth century founder – Weifert. Thus, after more than 150 years of beer production in Weifert's brewery, and more than 280 years after beer first started to be produced in Pančevo, the town is left without a significant industrial capacity and one of its key cultural and identity symbols. What should be cause for concern for researchers is the huge discrepancy between the decades-long endeavor to traditionalize the brewery and the culture of beer consumption and utilize them in the representation of the town as an industry center as well as a multicultural environment with an urban sensibility and significant Habsburg heritage, and the complete silence which followed the closing of the brewery and is still there, four years after the factory shut down. The paper examines how the deep, uncomfortable silence which has enveloped these events, the absence of any kind of public debate on the issue as well as the lack of any kind of articulated unofficial discourse about this loss can be interpreted. Starting from the assumption that any way of speaking is simulta-

neously a way of not speaking, I will examine the social dynamics of the reverse process in a specific social, economic, political and cultural context. In other words, what is the role of social non-remembrance and what can be gleaned from this non-speaking, repressing, intentional oblivion?

Key words: economic devastation, social oblivion, Pančevo brewery

Degrés de tristesse: dévastation économique et oubli social

Au printemps 2008, après que Heineken d'Ephèse eut acheté la part majoritaire dans la Brasserie de Pančevo ("Pančevačka pivara") et fut devenu son propriétaire, cette corporation avait éteint sa production dans l'usine de Pančevo, avait licencié tous les ouvriers restants, à part quelques responsables, et avait, presque aussitôt, cessé la production de l'unique marque subsistante de "Pančevačka pivara", qui portait le nom du fondateur de la brasserie du milieu du XIXe siècle – Weifert. C'est ainsi qu'après plus de 150 ans de production de la bière dans la brasserie de Weifert et plus de 280 ans depuis qu'avait commencé la fabrication de la bière à Pančevo, cette ville est restée sans une installation industrielle importante et sans un de ses symboles culturels et identitaires clés. Ce qui éveille l'attention du chercheur est l'énorme abîme perceptible entre d'une part, les efforts longs de plusieurs décennies de traditionnaliser la brasserie et la culture de la consommation de la bière, ainsi que de les utiliser dans la présentation de la ville comme un foyer industriel, un milieu multiculturel ayant sa sensibilité urbaine propre et un héritage habsbourgeois important, et, d'autre part, le silence total qui a suivi la fermeture de la brasserie, et qui règne toujours quatre ans après la fermeture de l'usine. J'étudie ici comment il est possible d'interpréter le silence profond et embarrassant qui entoure cet événement, l'absence d'un quelconque débat public, mais aussi l'inexistence d'un discours articulé officiel sur cette perte. Partant de l'hypothèse que toute manière de parler est en même temps une manière de se taire, j'étudie la dynamique sociale du processus opposé dans le contexte socio-économico-politico-culturel concret. Autrement dit, quel est le rôle du non-souvenir social et que pouvons-nous lire de ce silence, de ce refoulement, de cet oubli volontaire?

Mots clés: dévastation économique, oubli social, brasserie de Pančevo

Primljeno / Received: 2. 04. 2014.

Prihvaćeno / Accepted: 25 .05 .2014.